

**Завдання та методичні рекомендації
до вивчення дисципліни в умовах дистанційного навчання
доц. Бучко В.Б.**

Педагогічний факультет

Дисципліна: **Етнопсихологія**

Практична психологія- 3 курс

Терміни виконання завдання – 09.02.18 – 1.03.18

Метою вивчення курсу є: формування системи знань спеціалістів освітньої галузі із етнопсихологічних проблем, зародження етнопсихологічних ідей, особливості функціонування етнічної психіки мас і включає в себе висвітлення особливостей етно-історичного характеру, психокультурного укладів та норм життя українського етносу, інших народів, їхніх психоетнічних та соціо-побутових орієнтацій, а також усталених традицій, звичаїв, культури, побуту, дослідження етнічних та релігійних обчин, проведення комплексного аналізу етнопсихічних структур та процесів.

Студент повинен знати:

- провідні поняття з курсу "Етнопсихологія";
- етнічні основи української спільності;
- історико-культурологічний та соціальний аспекти формування української нації
- особливості психокультурного та психоетичного життя етносів, народів;
- об'єктивний духовно-культурний феномен етнічної психології в якостях соціально-психологічних настроїв етно-історичного характеру, психокультурних укладів та норм життя етносів, народів, їхніх психоетнічних та соціо-побутових орієнтацій, а також звичаїв та традицій психоспецифічної забарвленості.

У формуванні змісту програми використовувались наукові розвідки вітчизняних авторів: Г.Шпета, Г. Ващенко, В.Винниченка, М.Грушевського, Л.Гумильова, П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, О.Потебні, Ю.Липи, В.Липинського, Ф.Вовка, В.Петрова, Е.Маланюка, В.Романця, Г.Костюка, В.Скуратівського, ряду зарубіжних авторів.

Студент повинен вміти:

- визначати ті чи інші явища етнопсихології;
- структурувати за суттєвими ознаками тип, вид, форму, статусу та динаміку етнічної спільності;
- використовувати знання етнопсихології для формування національної самосвідомості дітей, школярів, молоді в процесі майбутньої педагогічної діяльності;
- брати участь в заходах, спрямованих на національне виховання, в студентські роки, під час навчання у вузі
- застосовувати систему етнопсихологічних знань в практиці національного виховання та формування особистості на засадах, які склалися в етногенезі українців.

Завдання для самостійного опрацювання

1. Опрацювати та проаналізувати рекомендовані матеріали **конспекту лекції**.
2. У письмовому вигляді скласти структурно-логічну схему до теми лекції.
3. Письмово підготувати 10 запитань до теми лекційного заняття.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В.Б. Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибр. істор. та публіц. твори. – К. 1995.
2. Бойко Ю. Шлях нації. – К., 1992.
3. Братко-Кулинський О. Феномен України. – К., 1996.
4. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973.
5. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.
6. Булашов Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
7. Васильович Г. Об'єктивні і суб'єктивні ознаки нації. – Торонто, 1990.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1993.
9. Вундт В. Проблемы психологии народов. – М., 1989.
10. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991.

11. Гумилёв Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990.
12. Джандильдин Н.Д. Природа национальной психологии. – Алма-Ата., 1971.
13. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.
14. Енциклопедія українознавства. – Т.1-3, Канада. 1999.
15. Етнонаціональний розвиток в Україні. – К., 1993.
16. Етнос і соціум. – К., 1993.
17. Эстетика и поэтика. – М., 1979.
18. Этническая психология (этнические процессы и образ жизни людей). – М., 1984.
19. Этнические стереотипы поведения. // Сборник статей под ред. Байбурина А.К. – Л., 1985.
20. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей. – М., 1992.
21. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М., 1983.
22. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей у народов Передней и Юго-Восточной Азии. – М., 1983.
23. Кон И.С. К проблеме национального характера. // История и психология. – М., 1971.
24. Кон И.С. Ребёнок и общество: историко-этнографическая перспектива. – М., 1988.
25. Кон И.С. Этнография детства: историографический очерк.// Этнографический очерк.// Этнография детства. – М., 1983.
26. Королев С.И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. – М., 1970.
27. Коул М. Культурные механизмы развития. // Вопросы психологии. – 1995. – № 3.
28. Крысько В.Г., Деркач А.А. Этнопсихология. Теория и методология. – Ч. 1,2. – М., 1992.
29. Кульчицкий О. Світовідчуття українців. // Українська душа. – К., 1992.
30. Кульчицкий О. Український персоналізм: філософська і етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен-Париж., 1985.
31. Макарчик С.А. Український етнос (виникнення та історія розвитку). – К., 1991.
32. Мала енциклопедія етностранства. – К., 1996.
33. Меланюк Е. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
34. Мид. М. Культура и мир детства. Избр. произведения. – М., 1988.
35. Національне виховання: Концепція. Освіта., 1994.
36. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (“ескіз української міфології”). – К., 1992.
37. Николаева О.П. Исследования этнопсихологических различий морально-правовых суждений. // Вопросы психологии. – 1995. – № 4.
38. Павленко В.Н., Таглин С.А. Введение в этническую психологию: Учебн. пособие. – Харьков, 1992.
39. Петренко В.П., Алиева Л.А. Исследования этнических стереотипов с использованием методики «множественных идентификаций».// Психол. журнал. – 1987. – № 6.
40. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1992.
41. Петров В.П. Походження українського народу. – К., 1992.
42. Пірен М.І. Основи етнопсихології. – К., 1998.
43. Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій. – К., 1999.
44. Потебня А.А. Язык и народность.
45. Романець В.А. Психологія народів та її елементи. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття. – К., 1995.
46. Смолій В.А., Гурій О.Л. Як і коли почала формуватись українська нація. – 1991.
47. Стельмахович М. Народна педагогіка. – К., 1985.
48. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М., 1999.
49. Солдатова Т.У. О методических проблемах этнопсихологического исследования.// Психол. журнал. – 1992. – № 4.
50. Сухарев А.В. Этнофункциональный подход к проблеме психопрофилактики и воспитания.// Вопросы психологии.– 1996. – № 4.
51. Українська душа. – К., 1992.
52. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К, 1992.
53. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию.// Шпет Г.Г. Сочинения. – М., 1989. – С. 475-575.
54. Юнг В. Архетип и символ. – М., 1995.
55. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен., 1933.

Тема 1. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

1. Етнопсихологія як галузь психологічної науки

Етнопсихологія (від гр. *ethnos* — плем'я, народ) — це галузь психології, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів та установок.

Роком народження цієї науки прийнято вважати 1859 р., коли приват-доцент кафедри загального мовознавства Берлінського університету Г. Штейнталь разом із філософом М. Лацарусом почали видавати "Журнал етнічної психології та мовознавства". У своїй програмній статті "Думки про народну психологію" редактори проголосили народження нової науки — науки про пізнання народного духу.

Штейнталь та Лацарус тлумачили поняття "народний дух", по-перше, як особливе замкнуте утворення, що виражає психічну схожість індивідів, які належать до певної нації, а по-друге, як їхню самосвідомість. Зміст поняття "народний дух" може бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології та культури.

На початку ХХ ст. ці ідеї розвивалися і частково реалізувалися у "Психології народів" В. Вундта. У своїй грандіозній праці, робота над якою тривала з 1900 по 1920 р., він спробував визначити зміст міфу, релігії, мистецтва та інших явищ культури різних народів.

У сучасній етнопсихології існує кілька відносно самостійних напрямів:

1. Порівняльні дослідження етнічних особливостей психофізіології, пізнавальних процесів, пам'яті емоцій, мови тощо, що теоретично та методично складають невід'ємну частину відповідних розділів загальної та соціальної психології.

2. Культурологічні дослідження, що вивчають особливості символів і ціннісних орієнтацій народної культури та нерозривно пов'язані з відповідними розділами етнографії, фольклористики та мистецтвознавства.

3. Дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей, понятійний апарат і сприйняття яких найближчі до соціології та дитячої психології.

4. Дослідження етнічної свідомості та самосвідомості, що послуговуються понятійним апаратом і методами з тих розділів соціальної психології, які вивчають соціальні установки, міжгрупові стосунки та взаємини всередині групи [4].

Отже, етнічна психологія як самостійна наука виділилась з інших галузей знань, але залишилась з ними в тісному взаємозв'язку.

2. Зв'язок етнопсихології з іншими науками

Етнопсихологія та етнографія. Традиційно найтісніший зв'язок етнопсихологія має з етнографією. Адже біля джерел етнопсихології стояли не психологи, а етнографи, які й запропонували виділити один з її розділів — психічну етнографію, тобто вивчення інтелектуальних здібностей народу, силу волі та характер, почуття гідності.

Отже, етнопсихологію та етнографію поєднує об'єкт дослідження — етнічні спільноти, але етнографія вивчає побут і культуру народів, а етнопсихологія досліджує свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування.

Етнопсихологія та антропологія. Така галузь етнічної психології, як психологічна антропологія близька за змістом до соціальної (культурної) антропології, але остання має свою сферу дослідження — людину як частину культури, властивої певній спільноті.

Етнопсихологія та соціальна психологія. Деякі дослідники розглядають етнопсихологію як галузь соціальної психології, оскільки ці науки близькі за об'єктом і предметом дослідження. Соціальна психологія вивчає процеси розвитку та функціонування суспільної психології та соціальних спільнот (великих і малих соціальних груп), а етнопсихологія — духовно-психологічні риси етносів, їхню специфіку та прояв у всіх сферах діяльності та культури. Виділення етнопсихології із соціальної психології як наукового напрямку пов'язане з особливим інтересом до етнічної свідомості та ідентичності в соціальних стосунках суспільства.

Етнопсихологія та соціологія. Етнічні спільноти, оскільки вони є соціальними спільнотами, вивчає і соціологія, але в неї узагальненіший підхід до них. Однак у підходах до етнічної свідомості в соціології та етнопсихології багато спільного, зокрема, вони користуються схожими методами дослідження.

Етнопсихологія та культурологія. Культурологічні дослідження тісно пов'язані з етнографічним аналізом культури, з розробкою її етнічних проблем.

Ця гілка етнопсихології вивчає мову, побут, архітектуру, творчість, а також релігію різних етносів.

Етнопсихологія та фольклористика. Беззаперечний зв'язок етнопсихології і з фольклористикою. Якщо фольклористика вивчає фольклор різних народів взагалі, то етнопсихологія приділяє увагу архетипам, які зафіксовані у фольклорі.

Етнопсихологія та історія. І нарешті, з історії етнопсихологія бере матеріал про зародження, розвиток, а також зникнення чи асиміляцію певних етнічних груп: націй, національностей, народностей.

Етнопсихологія та екологічна психологія. Протягом тривалого часу вчені досліджують вплив екології на етнічну психологію. Так, існує чимало робіт, де показано, як довкілля (природа, архітектура) впливає на формування менталітету тієї чи іншої нації.

3. Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології

Будь-який науковий напрям переростає в окрему галузь науки тільки тоді, коли починає набувати власної "самосвідомості", визначаючи своє місце серед інших наук, уточнюючи основні принципи та поняття, а в процесі уточнення основних понять визначається з об'єктом і предметом своїх досліджень.

Етнопсихологія як самостійна наука зародилась на ґрунті таких дисциплін, як етнографія, соціальна психологія, соціологія та соціальна антропологія. Тому з даними науками у неї схожий предмет дослідження — етнічні спільноти. Але у кожній з них до нього власний підхід. Якщо етнографія вивчає побут і культуру народів, то етнопсихологія — свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування, а також інші психологічні особливості етносу.

Найчіткіше визначення предмета етнопсихології, на нашу думку, дають А. Бороноев і В. Павленко.

Предметом етнопсихології є соціально-психологічні риси національно-етнічних спільнот, їхній вплив на поведінку особистості, а також соціально-психологічні процеси й особливості етнічного розвитку та міжнаціонального спілкування [3].

Виходячи з цього визначення, автори виділяють у предметній галузі етнопсихології три дослідницьких блоки.

Архетип (від гр. *archetipos* — першообраз) — спосіб зв'язку образів, які переходять від покоління до покоління.

1. Вивчення феномену етнопсихології на двох її рівнях: власне психології та самосвідомості. Тут досліджується зміст етнопсихології у сферах культури та способу життя тієї чи іншої спільноти.

У цьому блоці в рамках дослідження самосвідомості вивчається проблема "нація — особистість", тобто набуття особистістю національних рис та їхнього впливу на її життєдіяльність і поведінку, а також усвідомлення нацією власних якостей та ідентифікація себе з певною спільнотою.

Крім того, тут вивчається система народної (етнічної) педагогіки, що допомагає зрозуміти, як індивід набуває національних рис і самосвідомості під впливом культурно-духовного середовища, яке визначає його поведінку.

2. Вивчення соціально-психологічних явищ, що виникають при спілкуванні людей різних національностей.

Соціальна психологія виділяє три види спілкування: комунікативне, інтерактивне та перцептивне. Дана класифікація, була запозичена етнопсихологією для власних дослідницьких проблем.

Отже, комунікативне спілкування — це обмін інформацією між людьми, продуктами духовної сфери, ідеями, станом свідомості, почуттями, У міжетнічному спілкуванні цей процес дуже складний і залежить від активності суб'єктів спілкування, їхніх установок, клімату та способу життя народів.

Інтерактивне спілкування — це взаємодія людей на основі спільної діяльності. Тут також є місце для дослідження етнічних проблем. Наприклад, спостерігається, що спільній діяльності представників різних народів часто заважають різні трудові навички та звички, національний досвід в організації праці, її темпи та характер спілкування.

Перцептивне спілкування розглядається як сприймання та розуміння людьми різних національностей одне одного. Цей дослідницький блок пов'язаний із вивченням закономірностей спілкування та соціально-психологічних аспектів взаємодії представників різних етнічних груп у конкретних ситуаціях. Значне місце тут відводиться проблемі етнічних стереотипів.

3. Третій дослідницький блок етнічної психології пов'язаний із вивченням соціально-психологічних закономірностей розвитку етнічних спільнот — етногенезу.

Ці дослідження набувають особливої гостроти у зв'язку із сучасним проявом етнічної самобутності, коли в багатьох державах розв'язуються проблеми національної єдності, національної консолідації та самостійності, суверенітету, що є умовами подальшого соціально-економічного та духовного розвитку [4].

Крім того, етнопсихологія вивчає таку проблему, як "етнос та особистість". Адже становлення людини як особистості неможливе без етнічної культури, цінностей, традицій, без елементів свідомості та підсвідомості спільноти, до якої вона належить.

Як показує досвід, порушення цієї закономірності веде до національного нігілізму, руйнування особистості та культури, а це, у свою чергу, — до маргіналізації сучасного суспільства.

4. Основні етапи розвитку уявлень про предмет етнопсихології

4.1. Стародавній світ і дослідження

відмінностей між народами

Етнічні відмінності почали привертати увагу вчених з того самого часу, коли виникла етнічна самосвідомість.

Мислителів Стародавнього світу вже цікавила проблема етнічних відмінностей, їхній вплив на побут і культуру народів; вони намагалися, аналізувати характер того чи іншого народу.

Це питання порушували Гіппократ, Страбон, Платон, Теофраст і Ксенофонт.

Гіппократ у своїй праці "Про повітря, води, місцевості" підходив до даної проблеми з позицій географічного детермінізму, відзначаючи, що різниця між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними чинниками. Цей підхід у подальшому підтримали інші вчені, і в науці склалася певна теорія — географічний детермінізм.

Платон, на відміну від Гіппократа, робить інший підхід. Він аналізує характер людей у зв'язку з соціально-політичним устроєм суспільства, в якому вони живуть. У своєму вченні про державу він наголошував, що характери людей формуються під впливом певної форми державного правління і що в людей буває стільки ж видів духовного складу, скільки існує видів державного устрою, а при його зміні духовний склад також змінюється.

Теофраст, учень Аристотеля, розглядає моральні риси людей як такі, що формувалися під впливом навколишнього соціального середовища.

Оскільки в античному світі не було націй, то в давньогрецькій філософії ми не знайдемо поняття "національний характер". Воно з'являється значно пізніше, коли в Європі виникають і розвиваються капіталістичні виробничі відносини.

В даному випадку маргіналізація вживається як поняття, що означає відсутність етнічної самосвідомості в значній частини членів суспільства.

Географічний детермінізм — спроба вивести залежність особливостей певного народу від географічного середовища.

У давньогрецькій філософії мова йде про характеристику цілих народів і робиться спроба дати їм ту або іншу оцінку. Так, учень Сократа Ксенофонт, вивчаючи характер персів, аналізує еволюцію окремих рис, типових для даного народу, але такими, що змінюються у зв'язку з конкретними умовами [4].

4.2. Європейські вчені про психологію народів (середина XVIII — перша половина XIX ст.)

Принципово новий етап у дослідженні етносів починається із середини XVIII ст. Реальні процеси, що відбуваються в соціально-економічному житті західноєвропейських країн XVIII—XIX ст. побудили філософів і соціологів осмислити їх теоретично.

Г. Гегель, К. Гердер, К. Гельвецій, І. Кант, Ш. Монтеск'є розглядали у своїх працях такі поняття, як "нація", "народ", "національний характер".

У XVII ст. поширився географічний детермінізм — вчення про те, що національний характер народу, його психологічні особливості визначаються географічним чинником.

Ш. Монтеск'є, відомий представник географічного детермінізму, так писав про визначення національного характеру кліматичними умовами: "Влада клімату сильніша від усіх інших влад... Народи жарких кліматів нерішучі, як старі люди, народи холодних кліматів відважні, як юнаки" [4]. При цьому, підкреслював Ш. Монтеск'є, можна спостерігати зміну національного характеру: "Через зміни клімату: у північному кліматі ви побачите людей, у яких мало вад, та немало чеснот, багато щирості й прямодушності. При наближенні до півдня ви начебто віддаляєтесь від самої моралі: поряд із посиленням пристрастей помножуються злочини. У країнах із помірним кліматом ви побачите народи непостійні у своїй поведінці та у своїх хитах і чеснотах, оскільки недостатньо визначені властивості клімату не в змозі зробити їх стійкими. У кліматі занадто жаркому тіло

зовсім втрачає силу, а розслаблення тіла переходить і на душу: така людина до усього байдужа, не здатна ні на який благородний вчинок, ні на яке виявлення благодущності, всі його схильності набувають пасивного характеру, лінощі стають щастям; там радше будуть терпіти покарання, аніж спонукати себе до діяльності духу, рабство їм здаватиметься легшим, ніж розумові зусилля, які необхідні для того, щоб самим керувати собою" [4].

Отже, Ш. Монтеск'є звернув увагу на те, що народи відрізняються один від одного за характером і намагався встановити причини відмінностей. Але виведення характеру народу з кліматичних умов очевидно є одностороннім. При сумлінніше проведеному дослідженні ми спостерігатимемо народи, які відрізняються один від одного за характером. Певні народи хоча й живуть в одній кліматичній зоні, але мають різні форми державного правління, різну культуру та релігію, різну психологію. Водночас можна знайти схожі за характерами народи, які живуть на різних континентах і в різних кліматичних умовах. У будь-якій кліматичній зоні можна зустріти поруч як працелюбні й енергійні народи, так і відсталі, пригноблені.

Більш того, досвід історії та сучасності свідчить, що такі працелюбні й талановиті народи, як український та російський, були перетворені комуністичним режимом на сіру, безініціативну масу, яка легко піддавалася маніпуляції, — "радянський народ".

На жаль, спроби повернутися до теорії географічного детермінізму існують і в наш час, тому так детально ми зупинились на його критичному аналізі.

Д. Юм, англійський філософ, сучасник Ш. Монтеск'є, виступав проти теорії географічного детермінізму. Замість географічного детермінізму він висуває іншу теорію, згідно з якою всі розумні істоти, включаючи людину, живуть не відокремлено одне від одного, а тяжіють до спілкування та об'єднання. Люди вступають у контакти, в результаті яких схожі схильності та звички передаються один одному. У подальшому ці схильності, а також звички передаються від однієї групи до іншої. І нарешті, об'єднання людей в одну політичну організацію, вирішення ними багатьох спільних питань, пов'язаних з обороною, торгівлею, управлінням, приводять до утворення не тільки спільної мови, спільних схильностей, а й національного характеру [7].

Аналогічні погляди висловлював представник французької просвіти К. Гельвецій. Всякий народ, писав К. Гельвецій у книзі "Про людину", має свій особливий спосіб бачити та відчувати, який і створює його характер. Причому в усіх народів цей характер може змінюватись або раптово, або поступово, залежно від раптових або поступових змін, що відбуваються у формах правління ними та в суспільному вихованні.

Отже, національний характер, за К. Гельвецієм, — це спосіб бачення та відчуження, який є характерним тільки для одного народу і залежить, в основному, від соціально-політичної історії (форм правління). Зміна форм правління, тобто соціально-політичних відносин, впливає на особливості національного характеру. Характер народів, вважав К. Гельвецій, особливо змінюється під час переворотів, коли народи переходять зі стану свободи в стан рабства. Тоді народ, який був гордим і сміливим, стає слабким і малодушним; і навпаки — розвиток свободи, демократичне правління сприяє зміні характеру народу в позитивний бік.

Отже, незважаючи на те, що інший представник французької просвіти Д. Дідро критикував погляди К. Гельвеція, викладені у доробку "Про людину", зокрема піддав критиці ідею К. Гельвеція про тісний зв'язок характеру народу та форм правління; слід відзначити, що цим мислителем французької просвіти були закладені наукові принципи розуміння сутності національного характеру, такі, як ідея розвитку, соціальної обумовленості та рівнозначності народів. Гельвецій також зазначав, що від клімату, ґрунту та повітря не залежить, перебуватиме народ у варварстві або знаходитиметься в розквіті культури. Природа, за К. Гельвецієм, ділила дари порівну.

Отже, ідея рівнозначності народів і рас за своїми інтелектуальними здібностями є однією з найяскравіших ідей французького філософа. Антирасистська спрямованість концепції національного характеру К. Гельвеція звучить актуально і в наші дні, її гуманістичне забарвлення свідчить про значний внесок французького матеріаліста в розробку проблеми рівноправності націй і народів. Безумовно, вчення К. Гельвеція про характер народів значно вплинуло на прогресивну думку XIX ст. [7].

Серед представників німецької класичної філософії проблемами етносу займались І. Гердер, Г. Гегель, І. Фіхте, І. Кант.

І. Гердер підходить до формування національного характеру з точки зору єдності зовнішнього та внутрішнього. Під зовнішнім він розумів кліматичні умови, а під внутрішнім — органічні, зокрема генетичні, особливості. Він відзначає, що генетична сила породила органічні утворення на

Землі, а клімат лише сприяє або протидіє цій силі. У зв'язку з цим головну роль в етнічній історії він віддає внутрішнім факторам.

У своїй головній філософській праці "Ідеї до філософії історії людства" І. Гердер поставив завдання розглянути рушійні сили розвитку суспільства. Він зробив спробу відповісти на питання про те, чи існують закони розвитку суспільства, чи воно розвивається без певних законів.

Крім того, І. Гердер аналізував характери різних народів. Зокрема, значне місце у своєму дослідженні він надає слов'янським народам. Змальовуючи національний характер слов'ян, І. Гердер показує важливість їхньої ролі в історичному процесі, їхні працелюбність, миролюбство, милосердя та гостинність. Він зазначає, що слов'яни скрізь освоювали землі, які полишали інші, і вирощували на них хліб, розводили худобу. Слов'яни не намагалися пригноблювати інші народи. Навпаки, історично та географічне склалося так, що впродовж багатьох сторіч вони були об'єктом агресії з боку татаро-монголів та інших племен. Оскільки слов'яни не бажали панувати над цілим світом, наголошує І. Гердер, не мали войовничих царів і готові були платити данину, аби тільки залишили їхню землю у спокої, то чимало народів, а більш за всіх — німці, коїли проти них великий гріх. Але слов'яни не мирилися зі своїм станом, а поставали проти своїх гнобителів, демонструючи мужність та героїзм.

Виходячи з особливостей національного характеру слов'ян, І. Гердер оптимістично оцінював історичні перспективи розвитку цих народів. Колесо часу, говорив він, обертається нестримно, і оскільки слов'янські нації населяють найпрекрасніші землі Європи, то коли ці землі будуть упорядковані, то й слов'янські народи пробудяться від свого важкого сну, скинуть ланцюги рабства, стануть обробляти свої прекрасні землі та відсвяткують на них свої стародавні свята працелюбства й торгівлі (Гердер). Безумовно, І. Гердер не міг передбачити, що слов'янським народам І ст. доведеться пережити таке лихо, як тоталітаризм і комунізм.

Велике місце в історії етнопсихологічних досліджень мають праці І. Канта.

І. Кант один з перших почав вживати такі поняття, як "народ" і "нація", і визначив ці поняття.

Народ, за І. Кантом, — це об'єднана у тій чи іншій місцевості велика кількість людей, що становить єдине ціле.

Нація — це частина народу, що через спільне походження признає себе об'єднаною в одне громадянське ціле.

Кожен народ, вважав І. Кант, має свій характер. Основний прояв національного характеру — це ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу. Кант визнавав вплив географічного фактора на національний характер, але при цьому стверджував, що клімат і ґрунт, також як і спосіб правління, не є основою характеру народу. Основою ж характеру він вважав ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління у покоління. Це доводиться тим, що при зміні місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється — зберігається мова, рід занять, костюми.

Значним внеском у народознавство була спроба І. Канта зробити порівняльний аналіз характерів європейських народів — німців, французів, англійців, іспанців, італійців. Причому німецький філософ наряду із сучасниками розглядає як позитивні, так і негативні риси, що властиві кожному з народів.

Думка про те, що у національному характері кожного народу присутні як позитивні, так і негативні риси, є тим раціональним моментом, що внесла філософська та суспільно-політична думка XVIII ст. у дослідження цього феномена.

Отже, діалектика національного характеру, досліджена І. Кантом, а також ідея К. Гельвеція про рівнозначність народів та ідея єдності культур різних народів, висунута І. Гердером, є важливим внеском у розробку психології етносу.

У філософській та суспільно-політичній думці початку XIX ст. у зв'язку з аналізом національного характеру того чи іншого народу формується поняття "дух народу", яке отримало в подальшому всебічне поширення. Це поняття, зокрема, зустрічається у працях представників німецької класичної філософії Г. Регеля та І. Фіхте.

Г. Гегель у праці "Філософія духу" відзначає, що національний характер — це прояв суб'єктивного духу в різних природних умовах, які по суті визначають специфіку духовного світу націй та рас, особливий дух народу [7].

Крім того, Г. Гегелем були вирішені деякі методологічні питання. Так, він виступив проти ототожнення понять характеру, стверджуючи, що вони різняться за змістом. Якщо національний характер — це риса національної спільноти, то темперамент — риса індивідуума.

4.3. Друга половина XIX ст. — становлення етнічної психології

У другій половині XIX ст. настає новий етап становлення етнічної психології як самостійної дисципліни. Цей етап пов'язаний перш за все з іменами Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Г. Лебона.

Зародилась ідея створення спеціальної науки, що поєднуватиме історико-філологічні дослідження із психологічними. Вона отримала назву "психологія народів", або "етнічна психологія". Початковий задум було викладено у редакційній статті першого номера "Журналу порівняльних досліджень мови" (1852), а в 1859 р. Г. Штейнталь разом із М. Лаца-русом почали видавати спеціальний журнал "Етнічна психологія та мовознавство". Основним завданням етнічної психології, або психології народів, вважалося дослідження специфічних способів життя та форм діяльності духу в різних народів.

Г. Штейнталь і М. Лацарус розрізняли два класи наук: предметом одного з них є природа, предметом іншого — дух. Народна психологія, вважали вчені, — це наука про "дух народу", вчення про елементи та закони духовного життя народів. Вона складається з двох частин: абстрактної та конкретної. Конкретна відповідає на запитання: "Що таке народний дух і які його елементи та закони?"; вивчає закони, які необхідні для всіх народів, і називається народно-історичною психологією. Практична — описує та характеризує окремі народи і називається психологічною етнологією. Джерелами знань про народний дух є мова, міфи, релігія, мистецтво, традиції та обряди, а також історія народу в цілому.

Великою заслугою Г Штейнталя і М. Лацаруса є те, що вони першими спробували побудувати систему етнічної психології як науки.

Концепцію "народного духу" розробляв також французький соціолог Г. Лебон у праці "Психологія народів і мас", у якій історія держав розглядається як наслідок характеру народу, який називає "психічним

складом". Народна душа, яка складається із загальних почуттів, інтересів і вірувань визначає історичний процес і повинна вивчатись через елементи цивілізації: мову, ідеї, вірування, мистецтво, літературу,

Г. Лебон вважав, що існує різниця у структурах психіки різних народів і рас. Причому різниця настільки велика, що говорити про рівнозначність народів і рас неможливо. Отже, за теорією Г. Лебона, існують народи нижчі та вищі, причому до вищих народів належать тільки європейці. Такі помилки в теоретичних викладках стосовно нерівнозначності народів і рас, привели Г. Лебона у табір апологетів колоніалізму та расизму.

Засновником "школи народів" і вченим, який здійснив значну розробку етнопсихологічної концепції, був німецький учений В. Вундт. Його праці, зокрема "Проблеми психології народів" послужили поштовхом до розвитку соціальної психології, зокрема такої її гілки, як психологія великих соціальних груп.

У своїх дослідженнях В. Вундт виходив з того, що оскільки народна душа така ж реальність, як й індивідуальна, то і вивчати її потрібно також детально, як й індивідуальну душу. Душа народу, вважав В. Вундт, це не просто сума уявлень індивідів, а їхній взаємозв'язок і взаємодія, котра вивчає нові, специфічні явища та закони.

Народна душа, за В. Вундтом, це вищі психічні процеси, що виникають при спільному житті багатьох індивідів, тобто народна душа — це зв'язок психологічних явищ, сукупний зміст душевних переживань, загальні уявлення та почуття.

Душу народу В. Вундт пропонує вивчати методом аналізу конкретно-історичних продуктів творчості народу: мови, міфів, звичаїв. Мова народу, за теорією В. Вундта, ідентична розуму; міфи — почуттям; звичаї — волі в індивідуальній психології.

Крім цього, В. Вундт провів межу між психологією народів та індивідуальною психологією, відзначаючи, що психологія народів — це самостійна наука, яка існує поряд з індивідуальною психологією, і хоча вона користується послугами останньої, але й сама значно допомагає індивідуальній психології.

Отже, в ХVIII-XIX ст. у дослідженнях європейських мислителів значне місце посідають проблеми етнічної психології. Зокрема, багато видатних умів хвилювала проблема своєрідності духовного стану народів. Особливо плідною в цьому напрямі була школа "психології народів".

Становлення етнічної психології як науки пов'язано з діяльністю представників саме цього напрямку: Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Г. Лебона, а також послідовників цієї школи в Росії — М. Ланге, Г. Челпанова, В. Бехтерева.

4.4. Етнопсихологічні дослідження в Росії та Україні

Питання національних особливостей власного народу детально розглядалось у працях російських та українських філософів і суспільно-політичних діячів другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Інтерес до етнічних проблем у Російській імперії обумовлювався як її багатонаціональністю, так і бажанням визначитись, оскільки вона була країною двох континентів.

Детальне висвітлення проблем етнопсихології особливо спостерігається в роботах В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського. Серед українських філософів, письменників і суспільних діячів проблеми етнопсихології розглядали І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, П. Грабовський, С. Полонинський, В. Шухевич, М. Сумцов, В. Охримович, П. Юркевич.

Як бачимо, серед дослідників, яких цікавили Проблеми психології етносу, значне місце посідають так звані революційні демократи, тобто та частина інтелігенції Російської імперії, що була опозиційне налаштована до царської влади.

Так, М. Чернишевський запропонував тезу про рівнозначність усіх народів, з одного боку, а з іншого — висловлював думку про те, що за властивостями характеру представники панівних класів більш схожі один на одного, аніж на селян своєї країни.

Великою заслугою М. Чернишевського було те, що він здійснив критичний аналіз стереотипним уявленням про характер народів. Він відзначав, що етнічні портрети народів складені переважно під впливом симпатій або антипатій, що не відповідають справжньому характеру того чи іншого народу і мають, скоріш, соціально-політичний характер. Так, М. Чернишевський звернув увагу на стереотипне сприймання іспанцями, французами та німцями італійців як боягузливих і підступних. Ці риси були приписані італійцям тими народами, які намагалися завоювати Італію. Тож пояснити ці стереотипи можна, з одного боку, досадою завойовників, які не могли повністю підкорити собі цей народ, а з іншого — роздробленістю Італії і у зв'язку з цим послабленням її боротьби проти загарбників [7].

Особливу лінію у дослідженні психології етносу проводили слов'янофіли, які наполягали на унікальності шляху розвитку російського народу, на так званій руській самобутності. До слов'янофілів належали: О. Хом'яков, П. Киреевський, С. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін.

Значне місце проблемам російського етносу приділяють у своїх працях філософи В. Соловйов, К. Леонтьєв, М. Бердяєв.

У книжці Н. Данилевського "Росія та Європа" центральною є ідея про принципову протилежність Росії та Європи. К. Леонтьєв пізніше напише про те, що книга Н. Данилевського "Росія та Європа" справила на нього велике враження і він також, слідом за іншими слов'янофілами, напише про винятковість російського народу-богоносця. Навіть між росі іським та українським народами, як вважав К. Леонтьєв, загальним є тільки православ'я.

У цей же час (наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.) в Україні теж активно досліджувались проблеми етнопсихології. Ними займались учені, філософи, письменники та суспільні діячі. Значний внесок у дану сферу зробили М. Костомаров, П. Чубинський, Філарет, О. Потебня, Д. Овсянко-Куликовський.

М. Костомаров у праці "Дві руські народності" писав про те, що на національний характер впливає як географічне положення, так й історичні обставини. У зв'язку з цим різноманітний етнічний склад населення України він пояснює тим, що українці традиційно працювали в інших країнах і служили у військах інших держав, що, у свою чергу, пояснює дух терпимості й відсутність національної гордині та зверхності.

У багатьох працях підкреслювався демократизм українців, особливі нахили до музики та співу, особливе заглиблення у природу, що пронизує український фольклор. Але ці окремі описування, на думку сучасного дослідника В. Хруща [16], не давали цілісної характеристики українській нації. Значно доповнив цю характеристику О. Потебня, який запропонував принципово новий напрям розвитку досліджень етнопсихології.

На відміну від традиційних досліджень, у яких предметом був національний характер, або особливості певного етносу, О. Потебня запропонував досліджувати механізми формування психології етносу. У таких працях, як "Думка та мова", "Мова і народність", "Про націоналізм", він розглядає поняття "народність" як таке, що відрізняє один народ від іншого, тобто становить його національну своєрідність.

О. Потебня рішуче виступав проти ідеї стирання національних відмінностей та злиття народів, яке начебто є необхідним наслідком прогресу в житті суспільства.

Цікавою з точки зору етнопсихології є також праця Д. Овсянко-Куликовського "Психологія національності", в якій автор визначає механізми та засоби формування психологічної

своєрідності націй. Слідом за [15]. Потебнею, Овсянко-Куликовський також вважав, що мова — це стрижень народної психіки і що національна своєрідність полягає в особливостях мислення.

Отже, підсумовуючи висновки розвитку етнопсихології другої половини XIX ст., можна зазначити, що проблематика досліджень поділялась на три групи:

- 1) дослідження національного характеру народу або певної нації;
- 2) дослідження механізмів формування етнічної специфіки;
- 3) дослідження проблем національної самосвідомості [16].

4.5. Етнічна психологія 20-30-х років XX ст. у Росії та її дискредитація

У радянській Росії проблемами етнопсихології у 20-30 роки XX ст. займалися Г. Шпет, В. Бехтерев, Л. Виготський, А. Лурія. Велика увага приділялась питанням предмета і методів етнопсихології. Значний вклад у розвиток етнічної психології зробив видатний російський філософ Г. Шпет, який в 1920 р. організував у Московському університеті кабінет етнічної психології, а в 1927 р. видав книжку "Вступ до етнічної психології".

Г. Шпет вважав, що етнічна психологія має бути описовою, а не пояснювальною наукою. Це означає, що етнопсихологія повинна запозичити в етнології класифікацію соціальних явищ і ставити запитання на кшталт: "Як те чи інше явище переживається народом", "Що він любить? Чого боїться? Кого шанує і перед ким схиляється?".

Г. Шпет значно розвинув ідеї своїх попередників — Х. Штейнтала, М. Лацаруса, В. Вундта. Г. Шпет першим у Росії почав викладати курс етнічної психології. У 1920 р. він організує при Московському університеті перший в країні кабінет етнопсихології, який було закрито після звільнення Г. Шпета з університету з ідеологічних мотивів. Цьому талановитому досліднику так і не вдалося розвинути свої ідеї до кінця через політичні переслідування та загибель 1937 р.

Прийнятнішим для репресивної радянської системи був підхід до етнопсихології В. Бехтерева, який не визнавав поняття "народна душа", "народні почуття", "народний дух". Він вважав, що психологію народів повинна вивчати колективна рефлексологія, для якої вивчення міфів, звичаїв, мови є непотрібним. А необхідним для етнопсихології він вважав визначення настроїв суспільства, творчої роботи та суспільних дій.

Наприкінці 20-х років XX ст. проблеми етнопсихології почали розроблятися культурно-історичною школою, яку очолював видатний психолог Л. Виготський. Предметом етнічної психології, на думку представників цієї школи, є вивчення соціально-історичного розвитку поведінки етносу.

Говорячи про етнічну психологію, Л. Виготський мав на увазі перш за все так звану "психологію примітивних народів", тому необхідним їй нажав проведення порівняльного аналізу психічної діяльності "культурної людини" та "примітиву" за допомогою кроскультурного аналізу. Він вважав, що потрібно проводити перш за все міжетнічні порівняльні психологічні дослідження представників "традиційних" і цивілізованих суспільств. Інструментальний метод є основним, на думку Л. Виготського, в етнопсихології і полягає він у дослідженні психологічних інструментів, що опосередковують психічну діяльність. Наприклад, культурні такі (це перш за все мова, а потім — мистецтво, релігія, побут) є своєрідними інструментами, за допомогою яких одна людина діє на іншу, але водночас формує і власний внутрішній світ.

На основі теорії інструментального методу Л. Виготським наприкінці 20-х років XX ст. була розроблена науково-дослідна програма з педології національних меншин. Замість традиційного тестування Л. Виготський пропонував у центр досліджень поставити вивчення національного середовища, його структуру, динаміку та все те, що визначає етнічну своєрідність психічних процесів. Крім того, психіку дітей національних меншин Л. Виготський пропонував вивчати не в порівнянні з психікою "стандартної" дитини, а на основі порівняльного аналізу з психікою дорослого тієї ж етнічної групи і який належить до того ж самого культурного середовища.

Експериментальне підтвердження ідей культурно-історичного підходу Л. Виготського було здійснено його учнем О. Лурія у 1931-1932 рр. в Узбекистані. Результати досліджень показали, що зміна суспільно-історичної формації та характеру суспільної практики призвела до корінних змін психічних процесів узбеків — сприймання, мислення, уяви. Але матеріалам цієї експедиції поталанило побачити світ тільки через 40 років.

У 30-ті роки XX ст. почалися гоніння на психологічну науку, апогеєм яких стала постанова "Про педологічні збочення у системі Наркомпросу". Не допомогли тут покаятні публікації Т. Баранової, С. Балабуєва та ін. "Питання конструювання національного тесту", яка відрізнялась підкреслено компартійною фразеологією. Зокрема, у ній проголошувалось, що "тест повинен бути соціалістичним, пролетарсько-класовим за змістом та національним за формою". Автори статті

закликали до нещадної боротьби з виявами лівого та правого ухилів у конструюванні тестів, критикували свої попередні праці.

Педологія (від гр. *país* — дитя, *logos* — вчення) — напрям у психології та педагогіці, обумовлений поширенням еволюційних ідей та розвитком прикладних галузей психології та експериментальної педагогіки.

Але такі публікації вже не могли зупинити вигнання психології взагалі та етнопсихології зокрема з наукової арени, оскільки ці науки могли стати на перешкоді тоталітарному режимові, проголошуючи свободу та унікальність кожної особистості.

Поряд з іншими галузями психологічної науки етнопсихологія була засуджена як "буржуазна" наука і такою вона залишалась дуже довго. Ще у 1964 р. в енциклопедичному словнику етнопсихологія визначається як одна з гілок буржуазної психології.

І хоча поступове повернення до проблем етнопсихології стало помітним вже в 60-ті роки, розквіт досліджень у цій сфері почався тільки після розпаду СРСР, коли стало зрозуміло, що єдина нація — радянський народ — так і не стала реальністю.

4.6. Психологічна сутність основних понять етнопсихології

Відправним поняттям, з якого починається вивчення науки етнопсихології — це поняття "етносу". Як же визначається поняття "етнос" у сучасній етнопсихології?

Етнос — від гр. плем'я, народ — це стійка сукупність людей, які мають загальні, відносно стабільні особливості культури та психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від усіх інших схожих утворень.

Грецьке слово "етнос" послужило основою назви окремої галузі психології — психології етносу, або, як це звучить у працях одного з засновників етнопсихології В. Вундта — "психології народів".

Другим важливим поняттям є поняття "нація".

Нація — духовно-психологічна спільність, заснована на територіально-економічній та історико-культурній єдності.

Нація, зазначають дослідники, як форма етнічної спільності, склалась на відносно пізньому етапі історичного розвитку людства. Виникнення націй пов'язане з періодом становлення капіталізму. Отже, хоч нації й існують у сучасних суспільствах як найпоширеніші форми етнічної спільності, але, окрім них, існують і такі різновиди етнічних спільнот, як народність, національна група та ін.

Далі за своїм значенням для етнопсихології є поняття "психічного складу".

Психічний склад — це стійкі риси психіки людей, що склалися на основі тривалої історії розвитку народу, які проявляються у звичках, смаках, звичаях, традиціях, емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища та темпераменті.

Психічний склад іноді ототожнюють із поняттям характеру народу, але поняття "характер" вужче, ніж психічний склад.

Національний характер — це відносно стійкі психічні властивості народу, що залежать від конкретних історичних і соціально-економічних умов існування певної спільноти.

У кроскультурних дослідженнях, які проводяться у рамках етнопсихології, часто використовується поняття "етнічні стереотипи".

Етнічні стереотипи — це відносно стійкі уявлення про моральні, ро-іумові та фізичні якості, що властиві представникам тих чи інших спільнот.

Етнічні стереотипи, у свою чергу, поділяються на автостереотипи та гетеростереотипи.

Автостереотипи — це думки, судження, оцінки, котрі стосуються певної етнічної спільноти представниками цієї ж самої спільноти (наприклад, висловлювання українців про українську націю).

Автостереотипи — це, як правило, комплекс позитивних оцінок, адже люди схильні лояльно ставитись до своїх недоліків і розглядати їх як один з проявів позитивних якостей. Так, жадібність можна тлумачити як бережливість, а неорганізованість — як широту душі.

Гетеростереотипи — це сукупність оціночних суджень про інші народи.

Гетеростереотипи, на відміну від автостереотипів, можуть бути як Ікшттивними, так і негативними. Це залежатиме від історичного досвіду її іпгмодії конкретних народів. Гетеростереотипи відбивають минулий та актуальний позитивний і негативний досвід взаємовідносин народів, особливо у тих сферах діяльності, де дані народи активно спілкувались або спілкуються — приміром торгівля, сільське господарство. Негативні Іетеростереотипи формуються, якщо народи перебувають у конфлікті.

Останнім часом ми дуже часто зустрічаємось з таким поняттям, як стічний конфлікт.

Етнічний конфлікт — це форма міжгрупового конфлікту, коли групи з протилежними інтересами поляризуються за етнічною ознакою.

Причиною етнічних конфліктів, як правило, бувають етнічні, соціальні, політичні та економічні суперечності. Загострення етнічного конфлікту супроводжується зростанням етноцентризму, що властивий у тій чи іншій мірі етнічній самосвідомості будь-якого рівня розвитку, посиленій циркуляції в суспільстві негативних етностереотипів, посиленням націоналізму.

Етноцентризм — це погляд на етнопсихологічні особливості іншого народу з точки зору уявлень власного народу.

З поняттям "етноцентризм" тісно пов'язане поняття "етнічні установки".

Етнічні установки — це готовність особистості сприймати ті чи інші явища етнічного життя та міжетнічних стосунків і, відповідно до цього сприймання, діяти певним чином у конкретній ситуації.

Безумовно, у непростій ситуації, що склалася після розвалу СРСР, надзвичайно актуальними є зусилля, що спрямовані на виявлення механізмів, які гармонізують міжетнічні стосунки та поліпшують етнічні установки.

І нарешті, дуже важливим поняттям етнічної психології є поняття "національного характеру".

Національний характер — це відносно стійка сукупність рис характеру, які властиві переважній більшості представників певної нації.

В основі національного характеру лежить національна самосвідомість, у зв'язку з чим деякі західні вчені називають націю психологічним видом.

На сьогодні національний характер є об'єктом значної уваги вчених — філософів, психологів, соціологів і політологів. У вітчизняній етнопсихології розробкою проблем національного характеру займаються І. Вирост, П. Гнатюк, Л. Дробіжева, Л. Кострюкова.

Отже, у цьому розділі окреслено коло основних понять, що визначають предметне поле досліджень етнічної психології. Детальніший аналіз цих понять буде висвітлено в наступних розділах,

4.7. Основні напрями розвитку сучасної етнопсихологічної науки

Серед основних напрямів розвитку сучасної етнопсихології Ю. Платонов і Н. Платонова виділяють такі:

- 1) вивчення особливостей національного характеру;
- 2) співвідношення норми та патології у різних культурах;
- 3) значення раннього досвіду дитинства для формування як особистості, так і національного характеру.

Слід зазначити, що коли йде мова про вивчення національного характеру, то залишається поза увагою те, що, крім націй, є й інші етнічні групи, тому більш коректно було б говорити про етнічний характер.

Крім того, до проблем етнопсихології по-різному підходять представники різних психологічних теорій. Зупинимось на характеристиках деяких із цих теоретичних підходів.

1. Значне місце в етнопсихології посідає психоаналітичний напрям, що базується як на ортодоксальному фрейдизмі, так і на неофрейдизмі, в руслі якого працювали Е. Фромм, Е. Еріксон, Г. Деветро. Причому в працях останнім часом спостерігається еволюція психоаналізу від аналізу психопатології особистості до позитивного полюсу — аналізу повноцінної особистості, що спрямована на реалізацію своїх потреб і здібностей. І прикладом тут може бути праця Г. Деветро "Етнопсихоаналіз".

У рамках неофрейдизму А. Бандура розглядає природу агресивності під нетрадиційним кутом зору. Він вважає, що агресивний, емоційний І гам — це явище, яке має етносоціальне походження.

2. Інший напрям західної етнопсихології пов'язаний з вивченням особистості в різних культурах. Представники цього напрямку — Р. Липтон-Іу, А. Інкелес та інші вводять поняття "модальної особистості". За їхнім визначенням, модальна особистість — це певний тип особистості, до якого належить найбільше дорослих членів певного суспільства. Тобто модальна особистість — це типовий представник того чи іншого народу. Дослідники вважають, що таких модальних особистостей в одній нації може бути кілька. Таким чином, в етнопсихології з'явилася концепція мультимодальної нації, що дає змогу створювати характеристику нації не як особистості, а як колективу. Американський етнопсихолог Дж. Хоміман у рамках такого підходу пропонує поняття ідеальної особистості.

Ідеальна особистість, за Дж. Хоніманом, має ціннісні орієнтації, що і оптимальними для передачі наступним поколінням. В середині етнічної спільноти може бути кілька типів ідеальної особистості, які різняться за статтю та соціальним статусом.

3. Найзначнішим за кількістю досліджень є інтеракціоністський або соціально-психологічний напрям. У рамках цього напрямку значна увага приділяється вивченню етноцентризму, расизму, націоналізму.

Представники цього напрямку зазначають, що існування етносу залежить від усвідомлення його членами своєї групової єдності та несхожою на інших, від стійкості етнічної самосвідомості, від сили "етнічного тяжіння". Важливим у рамках соціально-психологічного напрямку є дослідження проблем зміни етнічної самосвідомості, етнічної належності, припинення існування етносу, розчинення однієї етнічної спільноти в іншій.

Зміна етнічної свідомості може відбуватись тільки за умов міжетнічної взаємодії, тому остання теж потребує детального вивчення.

Крім того, представники цього напрямку досліджують такі проблеми, як етнічна ідентифікація, етноцентризм, етнічні установки та ролі.

4.8. Відродження вітчизняної етнопсихології

Відродження вітчизняної етнопсихології почалось у 60-х роках ХХ ст. у зв'язку з дискусією, що розгорнулася на сторінках журналу "Вопросы истории" щодо національного питання. Дискусія була присвячена проблемам нації. Уточнювався предмет етнопсихології, її категорійний апарат й окремі експериментальні методики. Нарешті було знято табу з етнопсихологічних досліджень. Але, незважаючи на це, розробка проблем етнопсихології рухалася досить мляво. Теоретичні праці в основному були присвячені критичному аналізу зарубіжних концепцій етнопсихології, а також дискусіям про категорійний апарат етнопсихології.

Дослідження 70-90-х років порушили такі питання:

- до якої дисципліни належить етнопсихологія: до етнографії (С. Арутюнов, А. Решетов), до соціальної психології (І. Кон, В. Козлов, Л. Дробіжева) чи до загальної психології (Г. Старовойтова);

- що є предметом дослідження етнопсихології: психічний склад етносу; національний характер чи вивчення окремих рис та особливостей психіки людей, які утворюють етнос;

- якою має бути логіка досліджень: чи спочатку шукати відповідь на питання про існування психічних відмінностей між народами, про те, як вони проявляються та як їх досліджувати, а вже потім визначити поняття "психічний склад", "національний характер", чи, навпаки, йти від цих понять;

- як застосувати теорію діяльності О. Леонтьєва та його концепцію єдності психічної та практичної діяльності для пояснення психічної своєрідності етносу й причини психічних відмінностей між різними етносами.

Особливого піднесення дослідження у сфері етнопсихології набули в останні роки. Це пов'язано, з одного боку, із загостренням міжетнічних стосунків після розвалу СРСР, що, у свою чергу, викликало нагальну потребу у психологічних розробках етнічної проблематики, а з іншого — з початком політичної гласності, що зняла офіційні та неофіційні заборони з етнопсихологічних досліджень.

З арени історії зійшла міфічна нація — "радянський народ", а на її місце прийшли реальні нації та народи з їх реальними та непростими проблемами.

Отже, зараз триває реальне відродження етнопсихології: робляться спроби окреслити основні напрями розвитку етнопсихологічних досліджень, починає формуватися власний методичний апарат вітчизняної науки, проводяться етнопсихологічні дослідження серед різних груп населення країни.

За останні роки стрімко зростає кількість дослідників, які вивчають проблеми етнопсихології, збільшується потік публікацій, виходять спеціалізовані збірники та посібники, викладаються спецкурси у вищих навчальних закладах, проводяться тематичні конференції, відкриваються перші лабораторії для вивчення проблем етнопсихології.

5. Методологічні принципи та методи етнопсихології

5.1. Методологічні принципи етнопсихології

Етнічна психологія, як й інші психологічні галузі, дотримується методологічних принципів, прийнятих у загальній психології:

- єдності психіки та діяльності;
- детермінізму;

- відображення;
- конкретно-історичного;
- системного;
- особистісного підходу.

Але в етнопсихології як окремій науковій галузі існують і власні методологічні принципи.

Зокрема, В. Хрущ пропонує принципи, яких потрібно дотримуватися мри вставленні різних націй.

1..Принцип обґрунтованості та достовірності

Національно-психологічні особливості повинні порівнюватись на основі чітко обґрунтованих показників у рамках своєрідності того класу міфологічних феноменів, які становлять зміст і структуру певної діяльності. Тобто критерії дослідження повинні бути чітко обґрунтованими.

2. Принцип порівняння та зіставлення значимих величин

Порівнюватись і зіставлятись повинні істотні, значимі величини національної психології, які визначають специфіку функціонування особи останньої.

3. Принцип історично-гносеологічного підходу

Порівняння та зіставлення мають вестися на основі врахування умов, яких, з одного боку, формувались національно-психологічні феномени, і іншого — проводились дослідження.

4. Принцип соціального підходу

Сутність національно-психологічних особливостей певної групи потрібно аналізувати також з урахуванням її соціального статусу. Адже вивчення цих особливостей не є самоціллю. Воно необхідне для аналізу і діяльності представників конкретних спільностей, виховної роботи з ними, оптимізації їхніх стосунків з іншими етнічними групами [16].

5.2. Основні методи етнопсихології

Загальна характеристика двох основних стратегій етнопсихологічних досліджень

В етнопсихології умовно виділяють два основних типи досліджень.

Кроскультурні дослідження, котрі полягають у тому, що підбирається будь-яка психологічна методика, адекватна поставленим завданням, і за її допомогою проводяться дослідження двох або кількох груп, утворених представниками певних етнічних спільнот. Отже, специфіка кроскультурного етнопсихологічного дослідження полягає в тому, що дослідження проводяться паралельно в кількох групах піддослідних, що належать до різних культур. Результати, отримані в різних групах, порівнюються та аналізуються. Акцент, залежно від орієнтації дослідника, ставиться або на пошуку відмінностей у результатах вибірки, або на підкресленні схожості якихось суттєвих моментів.

Останнім часом стає очевиднішою недоцільність жорсткого протиставлення двох орієнтацій — або на пошуки відмінностей, або на пошуки схожості. Стає актуальною необхідність комплементарних досліджень і цілісного аналізу як загальних моментів, так і відмінних.

Слід зазначити, що у кроскультурних дослідженнях, попри їх простоту, доступність і легкість застосування, існує цілий ряд серйозних проблем. Наприклад, перед дослідниками постійно постає питання про валідність методик. Справа в тому, що кожна конкретна методика створюється в певній країні та спрямовується на піддослідних даної культури. Отже, постає запитання: наскільки можливе її використання в інших країнах?

Ця проблема знайшла, зокрема, одне зі своїх розв'язань у створенні так званих "вільних від культури тестів", що мало особливе значення для дослідження інтелектуальних здібностей. Але ця задача виявилась складнішою, ніж уявлялося спочатку. Так, дослідники зіткнулись з тим, що навіть ставлення до процедури експерименту в різних етнічних групах не однакове.

Наприклад, В. Портеус, який створив тест-лабіринт для вивчення інтелектуальних здібностей, був впевнений, що його невербальний (тобто неопосередкований мовною діяльністю експериментатора) тест може вважатися вільним від впливу культури. Цей тест було запропоновано австралійським аборигенам, і тут з'ясувалося, що вони просто не в змозі виконати інструкцію. Адже вони звикли, що рішення приймається тільки після колективного обговорення, тому вони, по-перше, відмовились, приступати до виконання завдань без попереднього з'ясування дум-мі старійшин племені. По-друге, вони не могли погодитися з тим, що їм експериментатор, якого вони урочисто проголосили почесним членом їхньої общини, відмовляється брати участь в обговоренні завдань тесту та допомагати їм.

Очевидно, що такі казуси і дали підставу Ф. Гудинаф, автору відомого тесту "Намалюй людину" (що також належав до розряду "вільних від культури") у 1950 р. стверджувати, що спроби створення "вільних від культури" методів приречені на невдачу. Ця позиція, котру

підтримало мі .по дослідників, привела до того, що в останнє десятиріччя акцент у кроскультурних дослідженнях переміщується з кількісних показників на глибинний та різнобічний аналіз результатів.

Окрім зазначеної проблеми, перед психологами, які займались порівняльними міжетнічними дослідженнями, постають й інші питання. Наприклад, чи зможе дослідник об'єктивно та неупереджено порівнювати «н особливості своєї культури та "чужої", чи він має право вивчати тільки ті етнічні групи, до яких сам не належить. Перед ученими також завжди постає проблема комунікації. Наприклад, якщо дослідник приїхав вивчати чужу для нього культуру, то чи можна стверджувати, що він та його дослідники будуть правильно розуміти одне одного і що зроблені ним висновки не будуть результатом помилок, які виникають при спілкуванні представників різних культур. Ці та інші проблеми постають щораз перед психологами, що займаються кроскультурними дослідженнями.

Дослідження етнопсихології певних груп

Отже, другий напрям, що може бути виділений в етнопсихології, не планує проведення міжкультурних досліджень. Об'єктом дослідження він вважає етнічну свідомість і самосвідомість, ставлення певного етносу інших етнічних груп, специфіку авто стереотипів і гетеростереотипи, етнічних установок тощо. Реалізація цього напрямку вимагає або створення спеціальних оригінальних методів дослідження, або модифікації вже існуючих у психології методів дослідження свідомості та поведінки, які можна було б застосувати до вивчення специфічного об'єкта.

Найопрацьованішою сферою досліджень етнічної свідомості в цьому напрямку є сфера етнічних стереотипів, що досить широко представлена у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі [4].

5.3. Природний експеримент в етнопсихології

Природний експеримент в етнопсихології вперше був запропонований американським психологом Р. Лап'єром. У 1934 р. він подорожував Америкою з молодим подружжям китайців. (Нагадаємо, що на той час до китайців у США було негативне ставлення). За час подорожі вони зупинились у 67 готелях і пообідали в 184 ресторанах, їм лише один раз відмовили у прийомі.

Через шість місяців, що минули з часу їхньої подорожі, Р. Лап'єром розіслав 250 листів власникам тих самих готелів і ресторанів з єдиним питанням: як вони поставляться до того, що представники китайського етносу будуть їхніми відвідувачами? Р. Лап'єр отримав 92 % негативних відповідей. Таким чином, було зафіксовано невідповідність реальних дій та словесних (вербальних) відповідей. Цей результат у подальшому отримав назву "Парадокс Лап'єра" і започаткував широку дискусію про співвідношення поведінки та вербальних установок.

Природний експеримент Р. Лап'єра став прототипом цілої серії схожих досліджень. Причому, якщо в експерименті Р. Лап'єра негативне вербальне ставлення вступало в суперечність з позитивними щодо представників іншої етнічної групи, то в інших дослідженнях спостерігалось зворотнє співвідношення. Але важливим у цих дослідженнях був сам факт того, що невідповідність існувала, і з цього було зроблено певний висновок: якщо метою дослідження є прогнозування будь-яких особистісних дій або вчинків, то ці дії та вчинки потрібно вивчати безпосередньо, а не покладатись на словесні заяви про наміри.

Таким чином, було створено основу для впровадження природного експерименту в практику.

У подальшому було розроблено кілька основних методик дослідження ставлення до певної етнічної групи.

Так, для вивчення ставлення до тієї чи іншої групи використовують техніку, запропоновану Р. Бохнером. В один і той самий день у "Рекламі" з'являються дві аналогічні об'яву "Молода сім'я без дітей зніме невеличку квартиру..." Об'яви відрізняються тільки вказаною у них національністю подружжя. Дається два номери телефону, за яким помічники експериментатора фіксують кількість дзвінків за цими об'явами. Чим більше буде дзвінків на якусь конкретну об'яву, тим, як вважає автор, краще буде ставлення до зазначеної в об'яві етнічної групи.

За рубежем досить поширений "Метод загублених речей". У її первинному вигляді методика полягала в розкиданні в публічних місцях великої кількості начебто загублених листів — заклеєних конвертів із написаною адресою та вказаним адресатом. Перехожий постає перед вибором: або відправити листа, або проігнорувати його існування, або знищити. Той вибір, який зробить перехожий, що знайшов листа, є індикатором того, як він ставиться до персони, котрій адресовано листа. Зрозуміло, що відправка листа свідчить про позитивне ставлення. І відповідно, чим більше листів буде отримано за вказаною адресою, тим позитивнішим буде ставлення до

певного етносу. Зазначимо, що листи підписувалися таким чином, щоб відразу, дивлячись на ім'я та прізвище адресата, можна було здогадатися про його етнічну належність.

5.4. Лабораторний експеримент в етнопсихології

Дослідження етнічних стереотипів методом "підбору рис" і "вільного описування"

Майже одночасно з аналізом етнічних взаємовідносин за допомогою природного експерименту почалось лабораторне вивчення етнічних стереотипів. Першим таким дослідженням вважається експеримент, проведений у США в 1933 р. В. Катцем і Д. Брейлі. Попередньо дослідниками чуло складено список характеристик особистості. Піддослідним (студентам Принстонського університету) пропонувалося вибрати з 84 рис особистості, що зафіксовані в списку, такі, які, з їхньої точки зору, найхарактерніші для кожної з десяти національних груп: американців, англійців, китайців, німців, євреїв, італійців та ін.

Сукупність рис, що вибиралась піддослідними для характеристики того о або іншого етносу і становила, з точки зору авторів методики, існуючий в американському суспільстві стереотипний образ певної національної групи.

Варіант методики, що запропонували В. Катц і Д. Брейлі, у своїй первинній формі вже майже не застосовується. Він трансформувався у створення "вільних портретів", тобто в самостійне довільне формулювання респондентами набору типових характеристик будь-якої етнічної І руни. Кількість якостей, що повинен назвати піддослідний, залежно від мсти експерименту, може бути або обмеженим (наприклад, трьома чи десятьма), або довільним і необмеженим.

Існує також варіант методики, коли експериментатор в інструкції підкреслює можливість вживання у вільному описуванні не тільки рис характеру та ознак, характерних, з точки зору респондента, для певної етнічної групи особливостей поведінки, мови, зовнішнього вигляду, одягу, кухні тощо. Інформація, отримана за допомогою такої техніки, дає можливість скласти цілісний та різнобічний образ (стереотип) будь-якого етносу, що існує в будь-якого народу [27].

Респондент (від англ. respondent — той, хто відповідає) — учасник соціальне психологічного дослідження, який виступає в ролі опитуваного.

Використання асоціативного експерименту в етнопсихології

Асоціативний експеримент порівняно з методикою "вільного описування" та "підбору рис" — це Іде один, вищий, щабель у наданні свободи реакцій піддослідному.

Виділяють такі основні різновиди асоціативного експерименту:

1) спрямований асоціативний — обмежено кількість реакцій на слово-стимул, а також визначено клас реакцій (наприклад, на стимул-іменник повинна бути і реакція, що виражена іменником);

2) вільний асоціативний (найрозповсюдженіший) — обмежена кількість реакцій, але у виборі власне самих реакцій піддослідні вільні;

3) вільний асоціативний з безліччю реакцій — у цьому випадку піддослідний не обмежений ні у кількості реакцій, ні у їхній спрямованості, більш того, експериментатор стимулює максимальну різноманітність і чисельність реакцій.

В етнопсихології існують два основні напрями використання асоціативного експерименту.

Кроскультурний порівняльний аналіз асоціацій, які викликає певний стимул

Прикладом цього типу дослідження може бути вивчення етнічної специфіки асоціацій, де стимулами використовувались назви кольорів. У результаті дослідження з'ясувалось, наприклад, що стимул "жовтий" у росіян асоціюється із кульбабою, в українців — із соняшником, у французів — із золотом і ячним жовтком, в американців, казахів і киргизів — з маслом, а в узбеків — з просом.

На стимул "червоний" росіяни дають такі етноспецифічні реакції, як "жовтень", "партизан"; американці — "колір шкіри", поляки — "шапочка". Білий колір в американців викликає асоціацію "дім". Зелений колір в узбеків — "чай" тощо.

Вивчення етнічної свідомості та етнічних стереотипів

Схема проведення такого дослідження дуже проста: піддослідному називаються слова-стимули, серед яких є назви етнічних груп (бажано, у множині) — "росіяни", "українці", "роми" та інше, залежно від мети : досліджень.

Асоціативний експеримент проводиться, як правило, на великій вибірці, і на основі отриманих даних будується таблиця частотного розподілу слів-реакцій на кожне слово-стимул. Найбільша кількість однакових реакцій на один і той самий стимул-назву етнічної групи і буде визначити етнічний стереотип.

Кольоровий тест стосунків. Цікаві можливості в плані вивчення етнічної свідомості відкриває "Кольоровий тест стосунків" А. Еткінда. 1

Для запровадження тесту з метою вивчення етнічних стосунків респонденту видають набір кольорових карток тесту М. Люшера (вісім карток) та список (у найпростішому варіанті з восьми найменувань) тих етнічних груп, ставлення до яких потрібно з'ясувати.

В інших варіантах методики замість карток тесту М. Люшера використовувались картки з геометричними фігурами або іншим стимульним матеріалом, оскільки головною метою в цьому дослідженні є не асоціативний експеримент, а зіставлення стосунків, що декларуються з реально діючими.

Тестування проводиться індивідуально і без обмеження часу. Експеримент проводиться у три етапи.

1. На першому етапі піддослідному пред'являють набір карток і список етнічних груп. Пропонується розглянути їх і до кожної етнічної групи підібрати відповідний колір. Даючи інструкцію, експериментатор повинен наголосити, що при добиранні кольору респондент не повинен орієнтуватись на будь-які чисто зовнішні ознаки (колір національного одягу або колір національного прапору).

2. Після виконання попереднього завдання піддослідному показують набір карток тесту М. Люшера і пропонують розкласти їх за рівнем привабливості.

3. Коли піддослідний закінчує розкладку кольорів, йому пропонують список етнічних груп (бажано, щоб він також був у формі набору карток), який показували на першому етапі і пропонується розкласти їх за вподобанням (що і буде декларованою системою етнічних уподобань).

Результати всіх трьох етапів фіксуються в протоколі. Інтерпретація отриманих даних базується на ідеї, згідно з якою в людини існує декларативна система етнічних уподобань і реальна, що визначає її поведінку в цій сфері. Вони можуть збігатися, у випадку чіткого усвідомлення респондентом істинної ієрархії його етнічних уподобань, але й можуть значно відрізнятися.

Послідовність операцій з обробки результатів така: дані третього етапу інтерпретуються як декларативна система етнічних уподобань. У результатах розкладки першого етапу беруть етнічну групу, що має найвищий ранг у декларованій системі (3 етап) і встановлюють, з яким кольором вона асоціюється. Потім з'ясовують, яке місце цей колір посідає в системі уподобань кольорів (2 етап) — воно буде відповідати рангу даного етносу в реальній ієрархії етнічних уподобань. Аналогічна процедура проводиться для етнічної групи, що посідає друге місце в декларативній системі, потім — третє і далі, до восьмого місця. Таким чином було встановлена реальна система етнічних уподобань.

Цю систему необхідно порівняти з декларованою ієрархією. Порівняльний аналіз проводиться у кожній етнічній групі. Порівнюється різниця рангів декларативної та реальної ієрархії. Тут також можна обчислити різницю рангів, що займає кожна етнічна група як у одній, так і у другій системах (декларованій та реальній), визначивши показник адекватності усвідомлення ставлення до етносів.

Модифікований варіант шкали соціальної дистанції

Шкала соціальної дистанції була запропонована Е. Богардусом у 1925 р. Вона спрямовувалась на визначення установки індивіда, що демонструє ставлення до певної етнічної групи. У 1959 р. Е. Богардусом був запропонований спеціальний бланк шкали соціальної дистанції (за національною ознакою).

Шкала соціальної дистанції Е. Богардуса

№ п/п	Категорія	Національність				
		Німці	Поляки	Англійці	Американці	...
1.	До тісного споріднення через шлюб					
2.	До членства в моєму клубі як особистого друга					

3.	До проживання на моїй вулиці як сусіда					
4.	До роботи за моєю професією					
5.	До громадянства в моїй країні					
6.	У моїй країні тільки як інтуриста					
7.	Бажав би не бачити в моїй країні					

Досліджуваному пропонувалося зробити помітку на тому рівні (із запропонованих варіантів) соціальної дистанції, яка б його найбільше влаштовувала.

Вітчизняні вчені запропонували адаптований до наших умов бланк модифікованого варіанта шкали соціальної дистанції.

№ п/п	Соціальна роль	Етнічна група				
		Росіяни	Українці	Білоруси	Німці	...
1	Чоловік (дружина)					
2	Сусід					
3	Друг					
4	Колега					
5	Територіальним керівник					
6	Керівник виробництва					
7	Житель мого району					

Вибір етнічних груп може варіюватися залежно від регіону, в якому проводиться дослідження, та поставлених завдань. Список соціальних ролей також може бути доповнений, якщо це відповідає цілям дослідження.

Інструкція: потрібно відзначити всі соціальні ролі, що респондент її о Іен надати типовим представникам певної етнічної групи.

Обробка результатів проводиться таким чином: обчислюється сума її посів окремо в кожній колонці. Цей показник характеризує ступінь прийняття респондентом різних етнічних груп. Величина його знаходиться в інтервалі від 0 (при найменшому доброзичливому ставленні й, відповідно, найбільшій соціальній дистанції) до 7 (що свідчить про виражене доброзичливе ставлення до представників даного етносу). Відповідно всі етнічні групи можуть бути проранговані за допомогою показника за ступенями їхньої прийнятності для респондента.

Якісний аналіз бланку дає інформацію — представники яких національних груп є найбажанішими в певній ролі, а представники яких — навпаки — неприйнятні (порядковий аналіз). Аналіз за колонками показує, які ролі досліджуваній вважає можливим запропонувати представникам певної етнічної групи, а які — ні.

Шкала Е. Богардуса та її чисельні модифікації рідко застосовуються для аналізу етнічних установок окремо взятого досліджуваного. Як прані їло, вона використовується для вивчення різних аспектів етнічної свідомості на репрезентативній вибірці і певної етнічної групи.

У зв'язку з цим усі описані показники обчислюються за допомогою методів математичної статистики, а в найпростішому випадку — за допомогою знаходження міри центральної тенденції (середнього арифметичного) та ступеню стандартного відхилення.

5.5. Метод інтерв'ю як засіб

побудови моделі етнічних ситуацій

Метод інтерв'ю рідко використовується у психологічній практиці. Цільний характер подачі матеріалу, складність його подальшої обробки і.І Інтерпретації викликають недовірливе, обережне ставлення до цього методу.

Цікавий підхід до методу інтерв'ю в етнопсихології був здійснений голландським ученим Томасом Ван Дейком. Згодом його апробував та адаптував вітчизняний психолог В. Петренко.

В. Петренко після апробації цього методу зазначив, що аналіз розповідей, зібраних під час інтерв'ю, дає досить багату інформацію про характеристики етнічної свідомості, особливо якщо в процедуру його проведення внести ряд змін, які дають можливість повніше використовувати й цей метод.

По-перше, інтерв'ю має бути формалізованим (мати чітку схему), щоб розповіді респондентів можна було порівнювати.

По-друге, інтерв'ю має бути не про якийсь етнос взагалі, й про ситуації взаємодії з представниками конкретних етнічних груп. Причому аналіз буде значно багатший, якщо побудувати його на порівняльному принципі, тобто не обмежуватись вивченням одного стереотипу. А дослідити ситуації взаємодії з представниками кількох етнічних груп, у тому числі з тою, до якої належать ті, у кого беруть інтерв'ю.

І нарешті, оскільки цей метод є специфічним, краще застосовувати його не ізольовано, а в комплексі із звичнішими психологічними методами дослідження.

Питання для самоконтролю

1. Чим схожі та чим відрізняються етнографія та етнопсихологія?
2. У чому полягає актуальність у наші дні концепції національного характеру в К. Гельвсція?
3. Коли з'явилися поняття "народ", "нація" і хто найперший почав їх згадувати?
4. У якому році народилася самостійна наука — етнопсихологія? .
5. Які напрями виділяють у сучасній етнопсихології?
6. У чому полягає сутність теорії географічного детермінізму?
7. Які помилки в теоретичних викладках Г. Лебона привели його до табору апологетів колоніалізму?
8. Хто вважається засновником "Школи народів"
9. Чому етнопсихологічні дослідження не влаштували тоталітарний сталінський режим?
10. Що таке "етнос" у сучасному розумінні?
11. Чим відрізняються автостереотипи від гетеростереотипів?
12. У чому полягає сутність кроскультурних досліджень?
13. З якими складними проблемами зіткнулись дослідники у крос культурних дослідженнях?
14. Ким вперше був застосований природний експеримент в етнопсихології?
15. Які методи дослідження в етнопсихології ви знаєте?